

NÉMELY LÁTSZÓLAGOS KÉPTELENSÉGEK A CSUVAS-TÖRÖK HANGVISZONYOKBAN.

Μη θορυβήσῃς ἄνθρωπε Ἀθηναῖοι! kiálthatnék föl exordiumúl én is midőn a t. Osztály előtt képtelenségekről merészlek beszélni, elejét veendő az a fölött méltán várható indignationának. De nem tartok tőle, hogy az osztályülés elé nem való tárgyat választottam volna; mert hiszen hozzávettem, hogy ama képtelenségek nem valóságos, hanem látszólagos képtelenségek, és olyan képtelenségtől, mely valóban nem az, várni lehet némi érdekes és hasznos tanúságot is. Célom pedig néhány adalékot nyújtani annak az igazságnak bebizonyításához, hogy eredeti rokonságban levő nyelveknek eredetileg egyező egyes szava, történeti hangfejlődés illetőleg hangváltozás következtében, az egyik nyelvben a másikbelitől merő különböző alakot ölthet magára, s hogy a hasonlító nyelvészet, midőn ily két szóalaknak eredetileg egyvoltát ismeri el, korántsem esik az absurdum-hivésnek könnyelmű vétkébe, föltéve hogy az illető nyelvek szabályosan mutatkozó hangviszonyaiból amaz elismerés kényszerűségét ki tudja mutatni. Mert hiszen tudva van, hogy a hasonlító nyelvészet nem azért tart két rokonyelvbeli különböző külsejű szóalakot a jelentés egyezése mellett eredetileg egyezőnek, mert azok különbözők, hanem bizonyos okok által arra kényszerítettnek vallja magát, noha azok különbözők. Mindamelllett a hasonlító nyelvészetnek ezen oldala, az egymástól eltérő alakú rokon szók elismerése, keltett föl leginkább ellene gáncsos kifogásokat, melyek szinte rossz hírbe hozták; részint méltatlanúl, mert a gáncsolók restelték az elismerésre kényszerítő okokba is ereszkedni; részint igazságosan, mert a hasonlító nyelvészet, értem itt a magyar-altajit, hébe-hóba olyas egyezést is talált fölállítani, melynek elismerésére nem szolgált vagy nem szolgálhatott egyszersmind az illető okok kifejté-

sével. Míg a hasonlító nyelvészet csak efféle szóegyezésekkel áll elé, milyenek magy. *vér* = finn *veri*, cserem. *vir* v. *vür*; m. *men-ni* = f. *menen*, cserem *miaš* (causat. *min-t-aš*); m. *homok* = tör. *kum*, *kicsi* = tör. *küçük*, m. *hét* = tör. *jedi*; m. *halni* = f. *kuolen*, cser. *kol*; m. *kő* = finn *kivi*, oszjt. *keu*, cser. *kü* stb., senki sem bántja, nem is bánthatja okosan; de nem minden egyezések olyan szembe-tűnők mint ezek, s mégis léteznek és valók, s természetesképen a hasonlító nyelvészetnek nem csak jogában, de kötelességében is áll ezeket is föl kutatni és kimutatni, ha csak adatainak hiányossága miatt nem akar töredékes rendszer-épületet rakni. De az elismerendő egyezés lehetőleg be legyen bizonyítva; különben a ráfektetett következtetések, mint porladozó köre rakott súlyos falrészek, előbb-több romba dőlnek.

Midőn tehát a hasonlító nyelvészetnek ilyen szembe nem tűnő szóegyezések föl kutatására való jogosultságát és kötelességét nem annyira bebizonyítani (mert hiszen azt mindenki mint magától értődőt elfogadja), mint inkább igen kirívó, és valóban, ha az okkimutatás elől egy perczig behunyjuk szemünket, képtelennek látszó néhány esettel élesebb világosságba akarom helyezni, — egyszersmind oly biztos járású nyelvhasonlítási térre lépek, a melyen az egyezésnek minden megkétlésen fölül való meggyőző, megingathatatlan kimutatását lehet eszközölni, és mégis a kimutatott szóegyezések első tekintetre képtelennek látszanak! E tért képezi egyfelől a csuvas nyelv, másfelől a török (beléértve a tatárt és jakutot is); a csuvas és a török nyelvek pedig ugyancsak testvéryelvek, úgy mint a német és szkandináv, a cseh és az orosz nyelvek. Bár mily bátran tehetjük is ez állítást, mégsem lesz haszon nélkül, biztosabb meggyőződés végett, e testvériségnek rövid körülrajzolását adnom.

Hogy a csuvas nyelv legutójjára csak a török nyelvekkel való egységből vált el, s még ezen elvált állapotában is velök egy szoros összefüggő nyelvcsoportot képez, az ama nyelvnek úgy szókincséből mint grammatikai alakjaiból világosan kitűnik. Az eltérés csak annyi, a mennyi távolabb álló dialectusok között szokott lenni; azaz: a szók is a grammatikai alakok is legnagyobb részt ugyanazok a két nyelvben, nem lényeges vagy az alakegyezés körén még belül levő hangtani különbséggel; vagy ha több az alaki eltérés, mégis a szónak csak egy részén vagy helyén mutatkozik, a többi félreismerhetlenül egyezvén. Itt egyelőre a csuvas *r*-re figyeltetek, mely igen

rendesen = tör. *z* és *s* (magy. *sz*) szó közepén és végén, p. o. *pirä* = bize, tat. bizgä nekünk, *sirä* = sizä, tat. sizgä nektek, *sakkir* nyolcz = *sekiz*, *tuhhur* = dokuz, kojb. *togos*, kar. *tohos*. E hangváltozás (hogy t. i. *s*, *z*-ből *r* lesz), nagyon szaporítja az *r* hang eléfordulását a csuvasban (mert az eredetileg már a törökben is meglevő *r* is *r*-nek marad), s így a csuvas nyelv hangtani jellemében egy kiváló vonást képez. Ezek után, a csuvas és török nyelvek testvéri rokonságának elétüntetésére, elsöben vagy 100 egyező alapigét mutatok be (a csuvas igéknek csak töalakját hozván föl, a mint az *as*, *es* infinitivus-képző előtt hangzik).

- | | |
|--|--|
| <p><i>csuv.</i> ag : vetni, serere — <i>tör.</i>
ek-mek.
an : leszállni — en (in)-mek.
ala : szítálni — ele-mek, kojb.
elgä (praes. elgärben).
od : lépni — ad-mak (adim
admak).
ojr, ojir : elválasztani — ajir-
mak.
ološ-tar : változtatni, cserélni
— <i>kojb.</i> ales-ter (pr. alester-
rerben).
osra : őrizni — <i>ktör.</i> asra-mak.
ož : nyítani — ač-mak, <i>jak.</i> as.
inēn : hinni — inan-mak.
10. il : venni — al-mak, <i>jk.</i> il.
ird : elhaladni, elmúlni —
<i>kojb.</i> irt (pr. irterben).
iz : inni — ič-mek, <i>jk.</i> is.
üm : szopni (emni) — im-mek.
ud, id : dobni, vetni — at-
mak, <i>jk.</i> it.
indiy : eskünni — <i>jk.</i> andayaj
(v. ö. <i>tör.</i> and ičmek).
aved, avd, ad : szólni; menny-
dörögni — <i>jak.</i> ät (szólni,
mennydörögni), <i>tat.</i> ajt-
mak : szólni.</p> | <p>id : kérdezni — <i>jk.</i> ijit.
kar : szétterjesztetni, elnyúj-
tani — ger-mek.
kard : rovátolni — kert-mek.
20. kaž : átkelni — geč-mek.
kor : látni — gör-mek, <i>jk.</i> kör.
kil : jöni — gel-mek, <i>jk.</i> käl.
kir : bemenni — gir-mek, <i>jk.</i>
kür.
kol : nevetni — gül-mek, <i>jk.</i>
kül.
hodež : egyesülni, elvegyülni
— katış-mak.
hudul : menekülni — kurtul-
mak.
hura : félni — kork-mak.
huv : elhajtani, kergetni —
kov-mak.
huz : okádni — kus-mak :
pökni.
30. hur (hura?) : elszáradni —
tab : megrúgni — tep-mek.
kuru-mak, <i>jk.</i> kür.
tar-ey : megharagudni — dar-
il-mak (v. ö. dargin : haragos).
te : mondani — de-mek, <i>jk.</i> diä.
toy : kimenni — doy-mak, <i>jk.</i>
tay-is exire.</p> |
|--|--|

- tob : találni — *tat.* tap-mak,
kojb. tap (pr. taberben).
- toj : sejteni, gyanítani — duj-
mak.
- tol : megtelni — dol-mak, *jk.*
tuol.
- tora : fésülni — dara-mak, *jk.*
tarā.
- tid : fogni, tartani — tut-mak,
jk. tut.
40. tug : elönteni — dök-mek,
kojb. tök (pr. tögerben), *jk.*
toχ.
- tuhta : várakozni — *tat.* toχta,
kojb. tokta, *jk.* toχtuo : meg-
állni, maradni.
- tur : állni, fölkelni — dur-
mak, *jk.* tur.
- tün : földülni — dön-mek :
megfordulni.
- tülä : fizetni — *kojb.* tölä, *jk.*
tölüö.
- tüz : tünni — *tat.* töz-mek,
karag. tös (pr. tösermen).
- tord : húzni, *tat.* tart-mak.
- tiv : érinteni, illetni — *tür.*
dej (deg)-mek, *jk.* tij.
- par : adni — ver-mek, *tat.*
bir-mek, *jk.* biär.
- pod : besülyedni — bat-mak.
50. pol : lenni — ol-mak, *tat.* bol-
mak, *jk.* buol.
- polež : segíteni — *kojb.* bölez
(pr. bolezerben).
- poz : lépni, nyomni — bas-
mak.
- pıγ : nézni — bak-mak.
- pır : menni (valahová) — var-
mak, *tat.* bar-mak, *jk.*
bar.
- pid, püd : végződni — bit-mek,
jk. büt.
- pil : tudni, ismerni — bil-mek,
jk. bil.
- piž : főni, megérni (érik) —
piš-mek, *jk.* bus.
- pur : csavarni — bur-mak.
- puv : fojtani — boy-mak.
60. puz : rontani — boz-mak.
- pür : redöt csinálni — bur-uš-
mak : redökbe húzódni.
- püve : festeni — boja-mak.
- praγ : eldobni, elhagyni —
brak-mak.
- mohta, muhta : dicsérni —
tat. makta-mak, *jk.* maχtaj.
- jar : küldeni — *tat.* jeber-mek.
- joγ : folyni — ak-mak.
- jol : maradni — kal-mak, *jk.*
χäl.
- jora : érni valamit (taugen) —
jara-mak.
- jor : dagasztani, gyúrni — jo-
γur, jour-mak.
70. jivala : gördíteni — juvala-mak.
- vaska : sietni — *jk.* iksa.
- vır : aratni — or-mak.
- vil : halni — öl-mek, *jk.* öl.
- viren : tanulni — öjren-(ög-
ren)-mek, *jk.* üörän.
- vir : ugatni — ür-mek, *jk.* ür.
- viž : röpülni — uč-mak.
- vur-ž, verekedni — vur-uš-
mak.
- šab : ütni, csapni — čap-mak,
jk. sabā.

- sav : sziveskedni (szeretni) — sev-mek.
80. *šaver, šavr* : fordítani — *čevir-mek.*
- sod : eladni — *sat-mak.*
- sona : kívánni — *san-mak, jk. sanā* gondolni.
- šon : égni — *jan-mak.*
- šola : nyalni — *jala-mak, jk. salā.*
- šor : kettéhasítani — *jar-mak.*
- šoraž : kibékülni — *jaraš-mak* : alkalmazkodni.
- šihla : őrizni — *sakla-mak.*
- šibiz : hozzáragadni — *japiš-mak.*
- šij : enni — *je-mek, jk. siā.*
90. *sir* : körültekerni, begöngyölni — *sar-mak.*
- šird : harapni — *jirt-mak* : széttégni.
- sig : szökní, szökdelni — *sej-(seg)-mek.*
- šid : odaérni — *jet (jit)-mek, jk. sit.*
- šid : elveszni — *jet (jit)-mek, jk. sūt.*
- šin : győzni — *jen (jeng)-mek.*
- sile : rázni — *sil-k-mek.*
- siz : hallani, érezni — *sez (siz)-mek.*
- šud : elnyelni — *jot-mak.*
- suv : olvasni (zählen) — *saγ-, saγ-mak.*
100. *suv* : fejni, — *saγ-mak.*
- šuv : mosni — *ju-mak, jk. sūj.*
- sūn : elalunni (tűz), eloltódni — *sōjün-mek.*
- sūr : rákenni, dörzsölni — *sūr-mek.*
- šüre : jární — *jürü-mek.*
- šig : szúrni — *dik-nek, jk. tik.*
- šil : hasítani (spleissen) — *dil-mek, jk. täl* : szelni.
- šir : huzást tenni — *šiz-mek.*
- šob : futni — *čap-mak (v. ö. čapkin).*
- šok : nincsen — *jok, jk. suoγ.*
110. *por* : van, megvan — *var, tat. bar, jk. bār.*

A szorosan egyező csuvas-török névszók nagy seregéből legelőül állatom ide az általában rokonság-bizonyítónak elismert számneveket : *per* = tör. *bir*, *ikke* = iki, *visse* = üc (a mint *vil-äs* = *öl-mek*, vagy a *viž-äs* ige = *uč-mak*), *tuvatta* v. *tvatta* = dőrt, jak. *tüörd* (*tvat* e h. *tvar*t, a mint *ittü* = *artik*, s másutt is a csuvas nyelv-alakok képzésében sokszor fordul elé bizonyos mássalhangzó előtt az *r* kimaradása); *pilik* = beš, biš (*l* = *š*-ről később lesz szó); *olta* = altü, *šičče* = jedi. jak. *sättä*, *sakkür* = sekiz, *tuhhur* = dokuz, *vonna* = on, jak. *uon*; *širim* = jigirmi, jak. *sürbe*; *vuttur* = otuz, *hirih* = kirk (ez nevezetes, mert a *kürk* egy kivált törökös névszám-alak, melyet még elemeire is visszavezetni bajos, s mely a jakut-

ban sem létezik, hol *tüörd-uon* van), *alla* = elli, *otmel* = altmış (v. ö. *pil-ik* = beş), *šitmil* = jetmiş, *sager-vonna* = seksen (azaz : sekiz-on), *tuyur-vonna* = doksan (azaz : dokuz-on), *šür* = jüz, *piš* = bin (bing). Egyéb, még pedig kivált törökös névszók közül álljanak itt ezek :

- ala : kéz — el, *ktör.* ilik.
 ar : férfi — er, *jk.* är.
 oya : nyíl — ok, *jk.* oç.
 ojih : hó (mensis) — aj, *jk.* ij.
 is : dolog, munka — iş.
 ut : ló — at, *jk.* at.
 uda, vudo : széna — ot, *jk.* ot.
 uvel, fiú (filius) — oçul, *jk.* uol.
 üt : test, hús — et (it), *jk.* ät.
 10. kaš : este — *jk.* kiäsä, *tör.* giše (éj).
 kon : nap (dies) — gün, *jk.* kün.
 koš : szem — göz.
 kukkur : mell — köküs.
 küber : híd — köprü.
 kül : tó — göl, *jk.* küöl.
 kül : hamu — kül, *jk.* kül.
 kümül : ezüst — gömüš, *jk.* kömüš.
 karjik : öreg asszony — kari, karijik asszony.
 kirle : szükséges — *jk.* ki-salya : szükség.
 20. hom : hullám — kum.
 hol : kar — kol.
 holya : fül — kulak, *jk.* kul-gāç.
 hora : fekete — kara.
 hor : lúd — kaz, *jk.* kās.
 horav : felelet — *jk.* çoruj.
 hida : erős, kemény — katı.
 hürim : has — karın.
 hir : leány — kız.
 hirle : vörös — kızıl, *jk.* kişil.
 30. hipçik : fogó (zange) — *jk.* kiptij : olló.
 hürä : fark — kujruk, *jk.* kurturuk.
 tar : por — tar.
 tar : izzadság — der (ter, tir).
 timar : ér ; gyökér — damar *jk.* timir : ér.
 timir : vas — demir, *jk.* timir.
 tuv : hegy : day, *tat.* taç, tau.
 tupra : föld — toprak.
 tum : fagy — don (dong).
 fük : toll — tüj, *kar.* tük.
 40. tüp : fenék — dib.
 tübi : felsőrésze, teteje valaminek — dibe, *jk.* töbö.
 tom-dir, ton-dir : ruha — don (ruha) deri (bőr), *jk.* tirı.
 tülük : álom (somnia) — *jk.* tül.
 pore, poř : mind — *tat.* barı, *jk.* barı.
 pola : hal — balık, *jk.* balık.
 poš : fej — baş, *jk.* bas.
 pide, pijda : tetű — bit.
 pil : méz — bal.
 pur : jég — buz, *jk.* büs.
 50. pült : felhő — bulut.

püver : máj — <i>jk.</i> bïar : máj,	san : ruhaujj — jen (jeng), <i>jk.</i>
tör. bayir : belek.	siäγ.
mun : nagy, magas, szent : —	70. sol : út — jol, <i>jk.</i> suol.
<i>jk.</i> mängä.	sol : év — jil, <i>jk.</i> sil.
jat : név — ad, <i>jk.</i> at.	solajaj : bal — sol.
jen : oldal — jan.	šimarda : tojás — jumurta, <i>jk.</i>
jon : vér — kan	sïmir.
jor : hó (nix) — kar.	šomur : eső — jaymur, <i>jk.</i> sa-
jirge : sor — <i>jk.</i> särgä.	mïr.
jïda : kutya — it, <i>jk.</i> it.	sive : hideg — sovuk, souk.
jïva : fészek — juva.	šuv : zsír, olaj — jay, <i>jk.</i>
60. juver : nehéz — ayir.	sïa.
vak : apró, kicsiny — uvak,	šilve : sörény — jel, <i>jk.</i> siäl.
ufak.	suve, sïva : egészséges —
vat : epe — öd.	say.
vot : tűz — ot, <i>jk.</i> uot.	süt : tej — süd.
voda : fa (lignum) — odun.	80. sülen : kigyó — jïlan.
vïja : játék — ojun.	šu : víz — su.
vurum : hosszú — uzun, <i>jk.</i>	šïrä : szív — jürek, <i>jk.</i> sïrãγ.
usun.	porne : ujj — parmak.
vïren : hely — tat. orun.	šïrnä : köröm — dïrnak.
vuda : közép — orta (v. ö. tu-	šïre, šïri : fris, eleven — diri
vat = dört).	stb. stb.

Az íme bemutatott csuvas-török szóegyeztetéshez még hozzávéve, hogy ugyanily egyezés a képzők és viszonyító ragok legnagyobb részét illeti, nem lehet kétség a felől, hogy a csuvas és a török nyelvek ugyancsak testvéryelvek, melyek az ő rájuk szorítókozó szóhasonlítóinak a legbiztosabb tért, és bátorságosan járható alapot nyújtanak. Ám, ily téren akarok fölmutatni egykét épenséggel nem szembetünő, sőt merő képtelennek látszó szóegyeztést, egyúttal az azokban mutatkozó némely érdekes csuvas-török hangviszonyokat fejtegetvén.

1) Csuvas. *ïra* jó = oszm.-tör. *ejî, ejü.*

Azt hiszem eléggé feltetsző különös hasonlat vagy inkább nem-hasonlat ez: *ïra* és *ejî*; de még nem is fejtegetvén az alapokat, melyekből kifejlődött, már az által is jóval kevésbé lesz feltetsző, hogy még egy hason-párját teszszük ide:

Csuv. *ora* láb = oszm. tör. *ajak*.

Mind a két esetben, azon akadunk fen főleg, hogy csuvas *r* = tör. *j* legyen, helyzet szerint két önhangzó között. És mégis úgy van. Lássuk, hogyan.

Az oszmani és keleti töröknek van egy bizonyos számú szóban, szó közepén és végén, olyan *j*-je, mely, még a testvér jakut nyelv tanúsága szerint, eredeti *t* hangból keletkezett, a hangfejlődés egy igen könnyen megérthető neme által, mely szerint a lágyulás (jésülés) ráragadván bizonyos mássalhangzóra, azt vagy sziszegőneművé változtatja, vagy oly túlnyomó lesz az eredeti hangzóelem fölött, hogy épen csak a *j*-hanguság, azaz *j* marad meg. E jésítés okozta hangváltozást tapasztaljuk p. o. a mai magyar nyelvajtésünkben elégszer, mikor *mely*, *hely*, *hagyma*-féle szókban csupa *j*-nek ejtjük a jésített *ly* (l), *gy* (d)-t; látjuk az olasz *ferrajo*-féle szókban, melyek az *ario arjo* szóvéget az *r* enyésztetésével *ajo*-vá teszik, míg a csehben *ř*, azaz jésített *r*, az *ř*-féle ejtést kapja; látjuk a csuvasban is, mely a *je*, *jen* locativ és ablativusi ragalakokat használja *de*, *den* helyett, mikor a szó végén *j*-hanguság van stb. Így teljesen megérthetővé lesz, hogy lehet egy szorosabb-törökségbeli *j* eredetibb *t*, *d*-ből: t. i. a *đ* közvetítése által. Olyan török szók pedig, a melyekben ilyen eredetű *j* van, ezek:

ejü — *jak*. ütő, *magy.* üdü
(l. Értés., nyelvt., II, 166):

jó.

ajak: láb — *atax*.

bijik: bajusz — *bitik*.

boja-mak: festeni — *butuj*.

kajış: szif — *çatis*.

kujruk: fark — *kuturuk*.

jaja: gyalog — *sati*.

uju-mak: alunni — *utuj*, *kar*.
udu (pr. *udürmen*).

doj-mak: satiari — *tot*.

kuju: kút — *kojb*, *kutuk*, *tat*.
kuduk.

kajin: nyirfa — *jak*. *çating*.
kajri: kéreg — *çatirik*.

kij, kiji: szél, part — *kiti*.

göjegü: vő — *kütüö*, *kar*.
hüdö.

öjkün-mek: utánozni — *ütü*.
gün.

tat. kuj-mak: önteni, hinteni —
kut.

güj-mek: várnai — *küt*.

tat. kojan: nyúl (*lepus*) —
kar. *hodan*.

gej-mek: induere — *jk*. *kät*,
kar. *ked* (pr. *kedermen*).

Ezen szóknak hajdani közös-török alakjai szükségképen *t*-hanggal bírtak, a hol a szorosabban vett török *j*-t mutat; s hogy ezen

j csakugyan a *t*-hang bekövetkezett lágyulásának köszöni eredetét, abból láthatni, hogy más tatár dialectusban a lágyulás (jésítés) említett másik hatása szerint a *t*-hang sziszegővé vált épen a fölhozottak közül való több szóban, p. o. kojbal *azak* = jk. *ataχ*; kb. *kozan* = kar. *hodan*; kb. *kuzuruk* = jk. *kuturuk*, kr. *kuduruk*; kb. *küzö* = jk. *kütüö*, kr. *hüdö*; kb. *tos*-kan jóllakott = jk. *tot*; kb. *kāzeng* nyirfa = jk. *χating*, kr. *kadeng*; kb. *kézerben* = kr. *kedermen*. Ennyi elég a fentebbi feltetsző összehasonlításunkban szereplő *ej*i szó *j*-jének keletkezéséről. Ha már most az *ej*i szóval a csuvas *iru*-t állítjuk szembe, evvel az *e* szóbeli csuvas *r*-t ugyanabba a viszonyba teszszük egy eredetibb *t*-hanghoz, a melybe a szorosabb-török *j*-t. És ilyen viszony csakugyan létezik és kimutatható: mert nem csak az *iru*-t lehet ellenébe tenni a jk. *ütüö*-nek, vagy *ora*-t az *ataχ*-nak, hanem van még több hasonló eset, melyek részint a már a tör. *j* = jak. kar. *t*-hangra fölhozott szókat illetik. Ilyenek jelesen:

csuv. horin, horon: nyirfa = jk. *χating*, kar. *kadeng*, tör. *kajin*.

„ turan-as: satiari (*tur*+*an* reflexiv képző) = jk. *tot*, kb. *tos*-kan, tör. *doj*-mak.

„ sóran: gyalog = jak. *satī*, tör. *jajan* (a csuvasban *ś*, a jakutban *s* felel meg rendesen szó-kezdő tör. *j*-nek).

„ keru, kru: vő (gener) = jk. *kütüö*, kr. *hüdö*, tör. *güjegü*.

„ hir: szél, part, margo = jk. *kitī*, tör. *kij*.

„ süres: rothadni = jk. *sitij*, tör. *jij*-mak.

Ezenkívül van még két csuvas szó, melyben az *r* török *j*-vel találkozik.

hor-as ponere = *koj*-mak,

vuran-, *veran*-as ébredni = *ojan*-mak. Ez utóbbi mellé azonban gyökére nézve a kar. *ôtka*r tehető (v. ö. NyK. II, 339), úgy hogy *oj* = *ôt*; a *koj*-mak-nak csak a törökségen kívülről lehet bebizonyítani a *kot*, *kod*-féléből való eredetét.

Annai bizonyos, hogy a fölhozott csuvas szókban olyan *r* van, mely eredeti *t*-hangból ered; annyival bizonyosabb, mert magának a csuvas nyelvnek körén belül némely *t*-hanggal kezdődő képző és rag a *t*-hangos alak mellett *r*-hangos alakot is mutat, mely még kiterjedtebb használatú mint a *t*-hangos, p. o. *dan*, *da* = tör. *dan*, *da* a *ran*, *ra* alakban jelenik meg, *de* praeteritum-képző = tör. *di* a *re* alakban, minden önhangzó után, s minden mássalhangzó után is, kivéve *l*, *r*, *n*-et. Kérdhetjük most, mily úton képzeljük keletkezettnek ezt

a csuvas *r*-t, melynek kétségnélkül *t*-hang volt a megelőzője? Úgy-hiszem nem egyenes hanggrás folytán lett a *t*-hangból *r*, hanem, egy másik különben a csuvasban nagyon uralkodó hanghajlam behatása alatt, az előbb (úgy mint a kojbalban) a *t*-ből eléállott sziszegőből (*z*-ből) lett közvetlenül az *r*. Hogy a csuvas nyelv is valóban (a jésítés következtében) sziszegőt fejtett ki az eredeti *t*-hangból, mutatja még a *puzik* (nagy) szó, mely törökül *böyük* levén, kojbalúl pedig *büzük*, *bözüik*, *bözek* s így a török *j* kojbal *z*-nek állván ellenében, egy eredetibb *bödük*-féle alakra enged következtetni, mely csakugyan megvan a kar. *bedek*-ben; csakhogy a csuvas a *puzik*-beli *z*-t még nem vitte tovább azon *r*-ré, melyet oly közönségesen mutat török *z* ellenében, a mire fölösleges több példát idézni.

A fentebb felhozott csuvas szók *r*-jének fejlődési rende tehát ez: *t*-hang — *z* — *r*, p. o. ebből: **hodin* (= *jk.* *χating*) lesz ez: **hozin* (= *kb.* *kâzeng*), végre: *horin*, míg ugyanily alapalakból: *kadin* a török más úton *kajin*-t hoz elé, mely már a csuvas *horin*-nal kissé furcsán és meglepően áll szemben. Szintígy a többi is: csuv. *turanas* = tör. *doj*-mak, *šoran* = tör. *jajan*, *hir* = tör. *kij*, *šüres* = tör. *jij*-mak; *ora* = tör. *ajak* (megjegyezhető, hogy a csuvas a tör. vég *k*-t többtagú szóban rendesen elhagyja: *pola* = balik, *holya* = kulak, tat. *kulkak* stb.). S így végre el kell fogadnuuk a fentebb állított hasonlításunkat is, hogy

csuvas *ira* = tör. *ej*,
quod erat demonstrandum.

2. Csuvas *čol* *kü* = tör. *taš*.

Merő különbözően hangzanak *čol* és *taš*, és mégis egy közös alakból fejlődött alakok ezek! Megint egy egészen analog példát hozzunk föl: csuv. *šil*, *šil* fog, dens = tör. *diš*, *tiš*.

Ennek megértésére a csuvas hangtan két tüneményét kell tekintetbe venni: első az, hogy a csuvas nyelv a török szók kezdő *t* hangját rendesen megtartja ugyan, de részint sziszegővé is változtatja (*š* és *č*-vé); p. o. *dürnak* (köröm) lesz *čürnä*, *diri* élő, eleven: *čiri* (*čir*-lih), *don* (dong) fagy: *šen*, *dilmek* szelni = *čiles*, *dejin* (degin), -ig: *čen*, *diz* térd: *čir* (*r* = tör. *z*); a másik az, hogy török *š*-nek szó végén és közepén nem ritkán a csuvasban *l* felel meg, p. o. tör. *išit*-mek hallani = csuv. *ild*-es, *taš* külső rész (*taš*-ra) = csuv. *tol*, *altniš* hatvan = csuv. *otmil*, *jetniš* = *šitmil*, *duš* szemközt = *tül*

(*duš* olmak = túl polas), *duš* álomlátás, kb. *tüs* = csuv. *tülük* (jak. *tül*), *beš*, *biš* öt = csuv. *pilik*, *kiš* tél = *hül*, *gömüš* (kb. *kümüs*) ezüst = csuv. *kümül*; *ešik*, *išik* küszöb (kb. *izik* ajtó) = csuv. *alík* ajtó; *košmak* befogni lovat = csuv. *küles*. E két hangtani tüneményt együtt látjuk a csuvas *čol*, *šel*-ben, ellenében a tör. *taš*, *tiš*-nek, s e két rendbeliek azonosító egybehasonlítása szintoly biztos, mint a *čir* = *diz* vagy *šür* száz = *jüz*, — azaz minden kétségen fölül való.

Még csak azt kérdehetjük most, milyen lehetett az az eredetibb alak, melyből mind *taš* mind *čol* folyhatott? Mert egyiket a másikból nem bírjuk teljesen hangtanilag származtatni, kivált nem a *taš*-t a *čol*-ból; de igen is a *čol* *č*-jét a *t*-ből, melynek amaz csak a lágyított (jésített) *t'* másából közvetlen következő utódja. De sem *š* az *l*-ből sem *l* az *š*-ből nem fejleszthető, az ellen vetőt mondván a nyelvhangok minden physiologiája. A tertium pedig, melyből mint közös eredetibbből mind a kettő (*š* és *l*) fejthető meg, az megint a *t*-hang, mely, a mint a törökség körén belül is kimutatható, részint *l*-lé fejlődhetik, részint jésítés útján sziszegővé válik. Az előbbire nézve mindenek előtt azt hozom föl, hogy *duš* álom nem csak csuvasúl *tülük*, hanem a jakutban is *tül*, s szintígy van a jakutban egymás mellett *tumul* fok, promontorium (mit a török *burun* orr-nak nevez) és *tumus*: madár orra, meg: erdőnek kiálló vége; azután hogy a török *la*, *le* igeképző *da*, *de*-ből ered (I. NyK. II, 355), s szintígy a *lu*, *lü* melléknévképző **tak*, *täk*-ből (lásd u. o.); a másakra nézve, hogy a törökség körén belül *t*-ből *š* támadt, elég a tör. *müš* perfectum-képzőre emlékeztetni, mely a jakutban még *müt*, *mit* (*püt* stb.). E szerint a *taš* és *čol* megvolt közös alakjául ezt kell fölvennünk: **tat* v. *tot* (*tať* és *totl*); hasonlóképen a *tiš* és *šil*-éül ezt: **tit* (*tiť* és *tiłl*), mely utóbbi a vég-*t*-jére nézve okoskodásunkon kívül positiv támaszt nyer a mongol *šid*-un (dens)-ben.

3. Csuvas *šülže* levél = tör. *japarak*.

Mindenek előtt tudni kell, hogy a *šülže*-nek még ezen csuvas alakja is van: *šivülže*, s hogy másfelől a török *japarak*-nak jakut *säbirdäx* felel meg, mely szerint eme teljesebb török alak állítható föl: **japärdak*. Hasonlító állításunk tehát most így hangzik: csuv. *šivülže* = tör. *japärdak*.

A szókezdő csuvas *š* szabályszerűen = szókezdő tör. *j*, épen úgy a mint a jakut *s*. A csuvas nyelv épen e pontban fölötte egyező

a jakuttal, mely szintén *s*-hangot feleltet meg a szó elején török *j*-nek (mely különben tatár dialectusokban néha *ĵ*-nek ejtetik, *s* a kojbal-karagaszban *t'*-által helyettesítettik). De igen érdekes észrevenni, hogy jésített *ś* az, *s* nem pusztá *s*, mit a csuvas szókezdő tör. *j*-nek ellenébe állít; *s* hogy ellenben ott, a hol a törökben is *s* van a szó elején, a csuvas szintén pusztá nem jésített *s*-t mutat. Példák a fentebb fölhozott csuvas és török igék és névszók között találhatóak. Meg kell itt jegyezni, hogy az orosz-csuvas írásmód, melyet p. o. Visnevszki követ, megkülönbözteti ugyan tisztán a *sa*-t a *śa*-tól, *so*-t a *śo*-tól, *su*-t a *śu*-tól, de nem a *si*, *sĕ*-t a *śi*, *śĕ*-tól, sem a *sü*-t a *śü*-tól, amazokat (*si* és *śi*-t) *cu*-vel, emezeket (*sü* és *śü*-t) *cuo*-val irván. Ámde Reguly pontosabban irt szógyűjteménye ezen szókezdetekre nézve is igazolja az említett hangtani törvényt, hogy a tör. *j*-nek csuvas *ś*, *s* nem pusztá *s*, felel meg szóelején. Pedig Reguly e hangtani viszonyról legkevesebbet sem sejtethet, mint a ki soha sem vetette össze a csuvas nyelvet a törökkel. Nála ugyanis van :

csuv. *śibĕzas* = tör. *japĕš*-mak,
śimarda = *jumurta*,
śĕj-as = *je*-mek,
śĕr-as = *jaz*-mak,
śĕrd-as harapni = *jĕrt*-mak
széttépni,
śĕd-es = *jet*-, *jĕt*-mek,

csuv. *śĕne* = *jeni* (jengi),
śĕnes = *jen*- (jeng)-mek,
śĕl = *jel* szél,
śĕlyä = *jel* sörény,
śĕr = *jer*, *jĕr*,
śĕrim = *jĕgirmi*,
śĕřmil = *jet*miš.

Ellenben :

csuv. *śĕz-as* = tör. *śĕč*-mak,
śĕhla-s = „ *sakla*-mak,
śĕz-es = „ *sez*-mek,
śĕlä-s = „ *silk*-mek,

csuv. *śĕve* = tör. *sovuk*, *souk*,
śĕg-es = „ *seg*-mek ugra-
ni, *śĕžkdelni*
stb. *stb.*

Regulynál van :

csuv. *śĕkle-s* = tör. *jĕkle*-mek,
śĕlen = „ *jĕlan*,

csuv. *śĕr* : *śĕz* = *jĕz*,
„ *śĕre-s* = *jĕrĕ*-mek.

Ellenben : *csuv.* *śĕr-es* : *mázolni* = *śĕr*-mek ; *śĕn-es* = tör. *śĕjĕn*-mek,
śĕf = tör. *śĕd*.

A török szókezdő *j* szabályos megfelelője tehát csuvas *ś*, *s* e tekintetben nem lehet semmi kifogás a *śulĕje* = *jap*rak ellen sem. Nem lehet tovább az ellen, hogy a *csuv.* *ĕje* a *śĕvĕlĕje* végén a *śĕbirĕdäĕ*-beli *däĕ*-nek, vagy a *japĕrdak*-beli *dak*-nak feleljen meg : mert a *csu*-

vas a török vég-*k*-hangot kihagyogatja, s *l* után (valamint *n*, *r* után) a *d* igen is változhatik *ǰ*-vé, a mint rendesen azzá válik a *de* egyesí 3. szem. végzete a praeteritumban, p. o. *vilǰe* = tör. *öldi* (1. szem. vildem, 2. vilden). A mi leginkább föltetsző, hogy t. i. török **japirdak*, jk. *sübirdǰx* ellenében nem csuv. *sivirǰe*, hanem *sivilǰe* áll, ez onnét magyarázható, hogy *ǰ* előtt valamivel könnyebben ejtődik *l* mintsem *r*, s hasonpárját találja a jakut *silǰar*-ban ettől: *sivit* (e helyett *sirdar*, mely *sirdar* s egyszersmind *silǰar* lett); hasonlóképen *iarǰj*-nak praesense *ialǰabin* (ebből: *iarjabin*, *iarǰabin*). S hogy a csuvas csakugyan szívesebben ejti a *ǰ*-t *t* után mintsem *r* után, akár abból is látható, hogy az *r* végű egytagú igetők vég-*r*-je elmaradt következő *ǰ* előtt, de nem ám az *l*-végűek vég-*l*-je, p. o. *kirǰe* e. h. *kirǰe*, *hoǰe* e. h. *horǰe*, ellenben *kilǰe*, *vilǰe*, *jolǰe*-felék nem vetik ki az *l*-t. Különbön igaz, a török nyelvekben fölötte ritka az *r* és *l* csupán való egyenes váltakozása; de itt szorosán véve nem is erről, hanem *rǰ*-nek *lǰ*-vel való felcserélődéséről van szó. Ennyi elég a csuv. *sulǰe* (sivilǰe) = tör. *japarak* (*japirdak) igazolására.

4. Csuvas *šugar* száj = tör. *ayiz*.

Mily képtelenség *šugar*-t azonosnak mondani *agiz*-zal! Azonban lássuk közelebről. — A milyen közel rokon viszonyban áll a csuvas nyelv a törökhöz, s a mennyire rendesen és szabályosan mutatkoznak e kettő között némely hangtani különbözőségek is, a fentebbiekben volt alkalmunk látni. Már ha, nem tudva azt, hogy „száj“ törökül *ayiz*, csak a csuvas *šugar*-ból akarnók azt némileg következtetni és eléállítani, mindenesetre *j*-vel kezdőnek vennők föl a *šugar*-nak megfelelő török alakot; továbbá tudva azt, hogy a csuvas *r* vagy eredeti, mely törökben is *r*, vagy *z*-ből eredő, a sejtett török alakot vagy *r*-rel vagy *z*-zel végződtenők; végre kitalálván azt is, hogy csuvas *v* önhangzók között vagy szintén török *v* és *p*-hangnak felel meg, vagy pedig *γ*-nak (minek világos példái csuv. *uvel* fiu = tör. *oγul*, *puvas* fojtani = *boγmak*, *tuw* hegy = *taγ*, *suve* v. *siva* = *saγ*, *püver* máj = *baγir* bél stb.), nem tekintve az önhangzókat, ilyen török alakokat sejténénk ki:

1. *j-v-r*; 2. *j-v-z*; 3. *j-γ-r*; 4. *j-γ-z*.

Ámde az, mely valóban megvan a törökben, az *ayiz* alak, még csak mássalhangzóira nézve sem felel meg tökéletesen egyiknek sem, de mégis legjobban közeledik a 4-dikhez, csak az a hija levén,

hogy *ayiz*-nak nincs kezdő *j*-je (*jayiz*). E hiánynak aránylag csekély-sége azonban méltán indíthat bennünket annak nyomozására, vajjon más a török nyelvből vett tényekkel nem bizonyítható-e be, hogy eredetileg meglehetett az *ayiz*-nak kezdő *j*-je is (*jayiz*)? Jelesen vajjon nem mutatható-e ki, hogy más, most csupa önhangzóval kezdődő török szó is valaha elül még *j*-vel birt? És csakugyan van ilyen szó, p. o. tör. *ayaj* fa, keleti-törökben még *jigağ*-nak hangzik, *ayla*-nak sirni még *jiglamak*-nak, *ilije* melegfürdő a tatár *jili*-nak kicsinyítője, *ip* fonal a kojbal *t'ip* szerint tör. *jip*-et tesz föl, mely különben meg is van más tatár dialectusban. — Elég ez, hogy most a csuvas rámutatása szerint az *agiz* előtt megvolt valamely *jayiz* v. *jyiz*-féle alakot vegyünk föl, köszönnvén a csuvasnak e rámutatást, melyet más török dialectus nem nyújtott. — Nem célom most, sőt inkább szándékom ellen való, a magyar nyelvet is belevonni a hasonlításba; azonban nem tehetem, hogy e kedvező alkalommal egy félre való pillantást ne vessek a magy. *száj* szóra. Hogy a magy. *száj* az *ayiz* első részének felel meg, jogosan csak most állíthatni, miután az *ayiz*-t magának a török nyelvnek terén egy teljesebb *jayiz* alakra vezettük vissza. Tudjuk egy igen biztos példából, hogy a tör. szókezdő *j*-nek, valamint általában a jakutban *s*, a csuvasban *š* felel meg, úgy a magyarban is *sz* felelhet meg; ez: tör. *jel*, csuv. *šil* = magy. *szél* (ventus); a *száj* úgy felelhet meg a *jayiz*-beli *jay*-nak (s a csuv. *šugar*-beli *šuv*-nak), mint *háj* felel meg egy másik tör. *jay*-nak (csuv. *šuv*-nak). Arra nézve, hogy a magy. *száj* annyira elkopott hátul, hogy a tör. *jayiz*, csuv. *šugar*-nak még egy a magyarban nem mutatkozó *iz*, *ar* végszótagjok van, analogiául lehet fölhozni a tör. *tuz*-t, jak. *tūs* = csuv. *tuvar* (még eredetibb össze nem vont alakkkal), mely = magy. *só*, *sav*; fölhozható a magy. *máj* is = csuv. *püver*, tör. *bayir* (általában „intestina“, de a csuv. szó „máj“-at jelent valamint a megfelelő jakut *biar* is), mely példa legjobban megvilágosítja a *száj* szónak *jay*-iz, *šuv*-ar ellenében való csonkavégűségét. Vajjon a magy. *szád* (fazék *száda*) vég *d*-jében nem rejlik-e még a *jayiz*, *šugar*-nak vég *z*, *r*-jének is eredetije? — nem kutathatjuk most.

A fent fejtegetett különös szóalakegyezések legkevésbé sem akarnak lenni curiosumok; ellenkezőleg azon komoly tanúságot nyújtják, hogy még a legrokonabb, egymáshoz legközelebb álló nyelv-

vekben is, milyenek a csuvas egyfelől s másfelől a török nyelvek, mily könnyen keletkeznek az alakok eredeti azonosságának megismerését akadályozó külső hangkülönbségek. Természetes, hogy annál nagyobb ily különbségek lesznek régibben egymástól elvált, a mint mondani szoktuk, távolabb rokonságban levő nyelvek között; s eleve is feltehető, hogy a hasonlító nyelvészetnek ezekkel nagyobb mértékben gyűl meg a baja, ha eredeti azonosságokra biztosan vissza akarja vezetni. De nem szabad e nagyobb nehézségektől is visszarettennie, mert van neki egy útja, mely lassan ugyan, de reményljük utóvégre csak mégis céljához juttatja, t. i. hogy a könnyebben szembetűnő különbözőzési adatok lehető teljes gyűjtésével módszeresen haladjon elé a jobban-jobban különbözők egyeztetésére, illetőleg oly eredetibb megelőzőkre való visszavezetésére, melyekből a hangváltozás úgy történetileg bebizonyított mint physiologiailag lehetséges módjai szerint, azok a különbözők eléállhattak. Egy szóval, rokon nyelveink régen megvolt közös ősi szóalakjainak föl kutatása, vagy legalább megközelítő meghatározása a cél, mely felé szóhasonlító nyelvészetünk törekszik, s e törekvés közben kell hogy teremtsen magának a mind tökéletesbülő, nélkülözhetetlen segédeszközt is — a hasonlító hangtant.

BUDENZ JÓZSEF.
